

בציטונות. הצגתי בהריפות רבה את הנזק שזה מביא למפעל כולו, אבל החופשה חזרה על עצמה והנאומים לא עזרו. יום אחד עמדתו לפני דילמה קשה ביותר, כבר לא יכולתי לעבור על מעשים אלה בשתיקה. בהתייעות עם חברים קבענו, שהפעם נטיל עליהם עונש ומכיון שזה היה ערב העליה, החלטנו לדחות את עליהם של שני בחורים צעירים לאניה הבאה. אספתי את המתנה בשעת ערב, לכיכר. אני זוכר שההיעצות עם שמריה צמוד (מפעיל עליה ב' בצרפת, איש בית השיטה) והוא אמר לי: "זה מתנה שלך, אתה תעשה כו כהנחון, אני לא אחטת בזה, זה ענייך". זו היתה אחת ההחלטות הקשות בחיי, אבל לאחר שהודרעתי על פסק הדין החתילי לברא אלי משלחות מכל הקבוצות וביקשו שאשנה את החלטתי. איש לא העז לפקפק בסמכותי

לעשות זאת. אע"פ-דע למעשה עמדתו בעקשנותו, שני הבחורים לא עלו באותה אניה פגשתי בהם אחר-כך בארץ. הם קיבלו את העונש ברוח טובה כי האניה הבאה הפליגה כעבור זמן קצר. זו היתה החוויה הכי טוענת שגשאה לי מהמתנה הזו. לא רציתי וגם לא יכולתי להמשיך באותו מחנה. הוצברתי למחנה מיוחד של יוצאי צפון-אפריקה שאותם רצו להסתיר ממשרת צרפת. פתחו חווה באזור טולד שבה עבד חכם בבעת-כנה, שפעל במרכז החלרן, כאשר באחד לפרוי הוא שלח אותי מידי לשם. זו היתה לי פגישה ראשונה עם אנשי צפון-אפריקה. אנשים ממדורקו. לא אוכל לומר שזו היתה פגישה מלכת. היי שם כ-15 איש שהיו צורכים לעבוד במשך היום אצל האיכרים ובערב היו צורכים לחזור למחנה שהיה בית בעל שלוש קומות וכו הדבה חורים ועלי היה להעסיק אותם בערב. כדי להעסיק אותם קיוונו לי תרומותיה, למדתי לנגן משירי ישראל, וכן בלינו אי אלה ערכים. זה נמאס להם מהם. הם התלשטו שיהיה יחדות טוב בליה הוא עם בחורות בטולד. הייתי במחנה זה שבועיים ולאחר מכן שכתי לפרוי, והיפסתי משתו לעסוק כו. בינתיים נודע לי מפי אנטיק וצבתי, שיש בצרפת בית ילדים של דודור על שמו של מרדכי טננבוים ומרוב אותו יחדיו שהיה מורה, טוביאל שמו, וכן יש שם שתי בחורות אמריקאיות היודעות קצת עברית והן התגוררו לצורת יהדות אירופה בבית ילדים זה ומלמדות את הילדים עברית. הייתי כחודש ימים בבית אחרת גדול צפונית לפריס, חדר אחד שימש כחדר אוכל, חדר אחד כמחנה והשאר כחדר מגורים. לילדים אלה התקשרתי מאוד, לימדתי אותם עברית, וייצגתיהם בארץ, ויקוריים, שירה ועוד, וכן קשדתי קשרים מצוינים עם טוביאל. הקבוצה הזו עלתה אחר-כך והיחה בהכשרה בקיבוץ גשר חלק מהם פגשתי כששרתו בצ"ה"ל. לא זמן קיבלתי מהם הזמנה לכנס יוכל העשרים.

כאשר הגיעה ההודעה שהילדים האלה יכולים לעלות לארץ, התברר שמישתו החליט לא להעלות ילדים מוחתה לגיל שתנים-עשרה. היו שם שניים-שלושה ילדים שהיו קשורים מאוד לקבוצה והצו מאוד לעלות. התייעצתי עם המבוגרים והחלטנו שכאשר תבוא המכונית נגיד את שני הילדים האלה פנימה, כי חששנו שטוביאל לא ישתף פעולה. זכנחנו את שני הילדים למכונית והם הפליגו ביחידות הרצלי. בניתיים חכיתי לציאה לצפון אפריקה. אפרים פרידמן אמר לי שהבעיה קשה מאוד, הוא עצמו היה בצפון אפריקה וחור לפריס. אחר אכריאל טיפל בעניין צפון

רפאל זמל

ההחלטה לצאת לשלחות נמלה אצלי, כאשר ביקר בבית הערכה יוסף קורנינסקי, שהגיע ב-1944 לארץ-ישראל מהונגריה דרך חודכיה. לילה שלם ישב וספר לנו על הנעשה באירופה וכיחור ספר על גישו והשה. בעצם היחה צריכה לבוא רק פנייה מצד מוצרות הקברן המאוחד ומיד היו נענים חרבה חברים.

הודישה שאצא בארצות-עוד אי אפשר יהיה לצאת לאירופה ולא ידענו כחוק

כמה מדוכ. בינתיים גייסו אותי לסמינר השליחים כנגעה-השלושה ב-1945. לאחר סיום הסמינר, הועיד אותי נושה קליגר מועדת חוץ לארץ, לשלחות כפרס. כל התקופה שבין סיום הסמינר לבין הקיץ שאחריי ישבתי בצניפה בבית וחכתי. שם נודע לי שלא אצא לפריס, אלא לצרפת. על מנת להגיע לצפון אפריקה.

השלחות שלי הוגדרה כשלחות חנונית, כלומר, כעבודה חנונית, ופגשתי אז גם עם חברים מעפון אפריקה שהיו בבית השיטה אברהם צרפתי ויצחק אבדמתי, והם סיפרו לי על החנונית. חשכתי שהעניין יהיה פשוט, אני אינני לצרפת ונמש אסע לאלג'יר. אבל כשיודתי מהאגיה כצדפה פגש אותי חגי עם פתק מצילוינג ואמר לי שענין צפון אפריקה עדיין דחוק וכינתיים אני מנויס לעבודה במקום כעליה ב'. כשבי לי זו היתה הפתעה; אני עברתי בחנונית וכוונן מהמתנה ליציאתי לשלחות השתתפתי בסמינר של המחנות העולים. הכנתי אחי עצמי לשלחות בתועה והופתעתי מאד כי לא הייתי מוכן כלל לעבוד כעבודה שזמנה לי.

כנסתי לעבודה בסן ז'רום, מחנה מעבר לעולים במרוסי. למולי היה לי שם חבר, שהכרתי אותו הרבה שנים והוא קיבל אותי לחוך למים מכלי שאודע לשחות.

זה מחנה מעבר, ממש השליכו אותי לחוך למים מכלי שאודע לשחות. בתקופה הראשונה עברתי כמחנה כמורה לעברית ולדיעת הארץ, ונתלתו שיות עם קבוצות של אנשי חנונית שונות — דודר, גורדוניה, רביציוניסטיס וסחם יהודים. במחנה זה ישבו אלה שנועדו לעלות בדרך הבריחה והיו מצפים לאוניה שתבוא. ידעתי יידיש והיה לי קל מאד להסתדר, היחה אוריה נחה ונעימה מאור. אולם לאחר זמן מה עזב מרוב המחנה, חכר נאות מרדכי, ואני נשאתי כמרכז המחנה רק עם חברים צעירים שבאו באוניה, שהיו אלחוטאים או ימאים ותחיתי צריך להשתלט לכדי על 1,200 איש. כל עוד הייתי מורה לעברית, היה הכל כשורה, אבל בדג שמניו אותי למפקד המחנה החזילו החסכוכות. לא יכולנו לספק לאנשים את כל צורכיהם. אם היו אנשים שחשבו שמשום מה הם צורכים המאה, או משום מה הם צורכים כשר כזה או אחר, היו יוצאים מהמחנה ועוסקים בשוק שחר, היו נתפסים על-ידי המשטרה הצרפתית ואני הייתי מקבל החריאת שהזכר זמור ככירי. לפעמים הייתי מעיר את המחנה באמצע הלילה, הם היו עומדים במסדר ואני הייתי מסיף להם מוסר. נראיתי די מנוחן בעיני עצמי. התפלאתי מאוד לכך שהם הקשיבו

של יהודים לעליה בלתי ליגאלית. בכל זאת הוא הצליח לשכנע אותם שיטנו לו את הכסף להוצאות ושיאמינו לו שיחזיר הכל אף-על-פי שלא עמד מאחרורי שום מוסד מלבד הקיבוץ המאוחד — ומצודו זה היה מעשה נועז ממש. אני נפגשתי אישית עם כמה מהאנשים האלה ולא היה לי שום ספק בציוניותם, היחה לי הרגשה שהם באמה מושפעים מעצם המאבק שלנו בארץ. לא היה להם ברור אם באיזה שהוא שלב לא יורקו הם עצמם למקלט בארץ, המצב היה מעורפל, היחה להם תחושה עמוקה שהכל פה מתמוטט, דכרתי של אפרים נפלו כמוכן זה על קרקע דשנה. הסכומים שקיבלנו היו גדולים מאוד שהסתכמו כמיליוני פרנקים. אנשים יכלו לחת' את הכסף רק מתוך תחושה בלתי רגילה, סוף סוף לא נתנו את הכסף בריבית ולא לשום בנות.

אני מאוד התרשמתי מזה, ברור היה לי שמצד שני ישנה גם התנגדות גדולה למעשה שלנו. הרגשתי זאת בין הורי החברים, הי"עמך" הפשוט, שראו בזה סכנה גדולה מאוד לעצמם. אפרים היה נפגש יום עם האנשים האלה, חוך סכנה פיזית ממש. הקמנו את האהלים והאנשים החתילו להגיע.

קשה לומר שהיחה צורה למחנה. חוקם אורח גדול המיועד לשכבה-שמונה אנשים אל השתכנו בו שלושים-ארבע משפחות (30-40 נפש). ויחדנו על רציעי של מיטות. דאגנו רק לדבר אחד: שהמחנה יהיה ידידותי מן הכביש וקרוב לים. אחד כך התברר לנו שהירידה לים תלווה מאוד והצוקים ובהים משחשכנו. אנשים צעירים יכלו לרדת, אבל נשים זקנות ואמהות עם ילדים קטנים לא יכלו לעשות זאת. נאלצנו לעבור דרך ארוכה מאוד, כדי להגיע לים.

בימים הראשונים אפרים לא הצליח להשיג פרודוקטים, ואינני יודע על מה התקיימו. היינו ממש רעבים. אני זוכר שיללה אחד הייתי כל כך רעב, עד שלא יכולתי להרדם. שמונה ימים היה לנו אוכל בכמות של מינימום. על חברי מצפון אפרקה זה לא כל כך השפיע, הם היו רגילים למנות קטנות. למחרת הגיעו פרודוקטים. אבל תמיד היה מחסור כמותי. הגיעו אנשים במספר גדול משתכנו, הביעה היחה עכשיו איך להקדים את כוא האניה לפני שנגיע למספר אנשים כזה שלא נוכל להעלות אותם על האניה.

ובנוסף לצפיפות ולרעב קוד גם זכרם אתרים. יום אחד הגיעה מכונית עם פרודוקטים, המכונית נכסה לתוך המחנה וחוך כדי פריקה (משום מה לא דאג הנחג לסגור את הבלמים כהלכה), החלה המכונית להתדרדר כשאנחנו נמצאים בתוכה; עוד הספקנו לקפוץ והמכונית התדרדרה לתהום עם כל המזון, נס הוא שלא דרסה ילדים בדרך. הדבר הזה עלה לנו כרובע מיליון פרנק. צריך היה מיד להשיג מכונית אחרת, להשיג פרודוקטים אחרים, כי הכל נשחית.

השאלה המרכזית אצלי לא היחה הצד החמרי אלא — הרוחני. פה התגלה לפני דבר שדברתי אותו בצרפת בהיותי במחנה; האנשים היו רואים באיש הכב מאריך ישראל שלילט כל יכול. פתאום הרגשתי שנחתן בידי שליטון מעצם היותי שליט מאריך ישראל, כפיך משחת. למדתי להכיר זאת בצרפת, שם היו אידופאים בעלי הכרה, אבל פה הגעתי לעם שיש לו יותר נטיות למשיחיות. אני זוכר שבמשך שלוש שעות דיברתי תעודת של עברות, צרפתי ודברתי, דיברתי על הארץ. צריך לדעת שלרוב

אפריקה זמן רב וטיפל בזה גם יאני אבידוב. המפעל של עליה ב' מצפון אפריקה התחיל מכפסי הקיבוץ המאוחד, וביזמותו של הקיבוץ המאוחד.

נמנה לי שתקופה מסיימת קיימנו אף את יאני אבידוב אישית על השכוננו והלינונו לו כסף. מלבד זה, אותם הכספים שאפשר היה לייסי מיהודי אלג'יר. אפרים גייס אותם למען המפעל הזה ומסר אותם לאבידוב.

הקושי להגיע לצפון אפריקה נבע מהרצון לנסוע לשם באופן ליגלי, צריך היה למצוא איזו הסוואה. לכסף יצאתי לשם כסוכן של תנוה בידים גדולה. אמרתי לאפרים שאני מבין ולו גם דבר כבידים. אפרים הניע אותי ואמר שאף אחד לא ישאל אותי ולא יתעניין בי. טסתי לאלג'יר. היחה זו תורה מיוחדת לסוס כמסוס

הדומה לאוטובוס של דן מלפני שלושים שנה. אוריון מיוחד מיניו שהיו מעיבירים בו פועלים הלך וחזרו מצרפת, המושב שלי היה עשוי עץ והיה פתוח מלפנים ומאחור. החלונות היו קרוצים והאוריון היה מוזהם. כאמצע הדרך השמיע המסוס כל מיני קולות כאילו עמד למחול בשום מקום. על אף כל זאת היגענו בשלום לשרה התעופה באלג'יר ושם קיבל אותי אפרים. דבר ראשון שורכנו היה אופנוע. הינו לנו שלוש נקודות הכשרה המרוחקות אחת מן השניה כמה עשרות קילומטרים. תפקידי הראשון היה לבקר בהכשרות. לא היה לי רשיון נהיגה באופנוע, לא הכרתי את הממורלים, לא ידעתי טוב צרפתי, הנהג הפנס הראשונה שנסעתי ככה לי האופנוע ברייק ליד רמזור. כל התנועה נעצרה, ניגש אלי שוטר תנועה, ואני השבתי שהנה הוא מתחיל לחקור אותי. להפתעתי עוד לי כמשך עשר דקות לתקן את האופנוע, עד שיכולתי להניע. הוא רק יעץ לי להכניס אותו למוסך, וכל זה — באדיבות בלתי רגילה.

השנועיים הראשונים באלג'יריה עבדו בכיקורים בנקודות ההכשרה. אבל הביעה המרכזית באותו זמן היחה איך להפיץ את החברים שיקימו את מחנה הקלטה. לא היה לי שום מושג איך להקים מחנה. לנגד עיני היה המחנה כסדרום ולכן הופתעתי כאשר אפרים לקח אותי יום אחד ואמר לי: "בוא נסע למקום המחנה". ירדנו פתאום כאמצע הדרך, אצחנו נקום אותו בין האורנים ומימינו סלעים היורדים לעיר והוא אומר: "פה יהיה המחנה. אצחנו נקום אותו בין האורנים, כדי שהייה נסחר מעין רואים". השיעו היה גדול מאוד. שאלתי: "איך בין האורנים האלה אפשר למקם המוני אנשים, נשים וילדים בחורף בסוף ינואר". איך אפשר לשכן פה את האנשים? אין לנו אהלים, אין מקום להעמיד אותם". "איך בדרה", השיב אפרים, "מוכרחים לעשות זאת, הם יהיו פה רק שמונה ימים".

נשארו לרשותנו רק ימים מועטים. אספתי את כל החברים מההכשרה, הקמנו אהל אחד גדול והתחלנו לנקות שטחים בתוך חורשת האורנים כדי להקים עליהם עוד אהלים. חשכנו שיבואו 500-600 איש. לא ידענו שיגיעו 1200. יום יום עברנו כמכונים וניקינו שטחים נוספים.

כעבור ימים אחדים הקמנו את האהלים. האהלים הצייד הנוסף ניתנו לנו לשימוש על-ידי אחד הציונים העשירים של אלג'יר. צריך לומר שזה קרה רק אחרי מאבק גדול, ועד הקהילה של אלג'יר ראה סכנה לאוכלוסיה המקומית בריכוז כזה

תברר פעילה מהתנועה בטוניס, כיום בקיבוץ רבנים, הייתה השפעה אישית והיא הצליחה לקשור ביניהם. כל מה שעשינו היה ספונטני, קצת שירה, קצת משחק, כאלה היו החיים במחנה.

לא ידענו כמה אנשים תוכל האגודה להכיל וכשום אופן לא רצנו שתהיה נהירה לא מבוקרת אליה שיכלה להביא, חלילה, לאסון. ואמנם, היו תקלות רבות. החלטנו שאני אשאר כמתנה ואביץ קבוצה לפי קצב זמן קבוע. ידענו, שאם כולם ירדו בבת אחת ויחזיקו להידחק לטירות נכח לקורת אסון, הדבר שהוטל עלי יוכל היה לעשות רק איש מארץ ישראל, אני או אפרים. מכיוון שאני הכרתי את האנשים, נשאיתי אני שם.

היה זה אחד הדברים הקשים ביותר. האגודה כבר הגיעה ויש לך מאת אנשים, אתה צריך לקבוע את החור לעליה באופן שרירותי, ולראו שהם יסכימו לקביעה החור ולא יפרצו בכל הדרכים, חילקהי אותם, על פי דרך משלי, שילכנו צעידים עם מכונרים, הסברנו להם את זה, אילו הם היו מפירים את הסדר היינו אכזרים.

לאחר שנושארה הקבוצה האחרונה של האנשים, ראיתי שלא חזר איש מהאגודה (תמיד היה צריך מניחה לחזור): החלטתי לרדת עם הקבוצה האחרונה ולראות מה קרה. כשהגעתי לחוף לא ראיתי נפש חיה. התרצתי כרבע שעה. האגודה כבר הפליגה לפני חצי שעה, את אנשי הקבוצה המפסה המפסדה על הכביש. ידתי ודרך הסלעים והלכתי לאורך החוף לחפש אותם, וכך תפסו אותי שני שוטרים. כאשר הגעתי למשטרה, חשבוני שהם יידו בי, כי עניתי על השאלות באנגלית. קבלתי כמה סטירות לחי ופקודו עלי לרדב ערכתי. לבושי היה מרופט והם היו כטוחים שאני מורקאי. הוצאתי את הדרכון שלי והראיתי להם. בכתי סורה כבר התיחסו אלי יותר יפה. גם אבירוב נתפס. הוא היה על החוף ושם אסרו אותו. לאחר מכן שחררו אותנו ולמחרת החליטו שאני עתב את אליזי ויצא לקפריסין.

היה לנו ברור, שאגודה זו תגיע לקפריסין, ולכן הוחלט שאני אגיע לארץ ומשם לקפריסין. ובאמת האגודה נתפסה והוצבה לקפריסין. חשבנו שאם חברי התנועה אסרו להשאיר לברם והנחה שניה לגבי יחד האנשים היחא שבאם לא יגיעו לארץ, יתבע חלק גדול מהם לחזור למרוקו וכאמת כך היה, חלק מהאנשים חזר, אמנם, למרוקו.

בארץ לא כל כך נטו לשלוח אותי לקפריסין, אינני יודע אם זה בגלל חשבונית מפלגתיים או אחרים, אבל אני עמדתי על דעתי כחוקף וכעיקר הסברתי את הסכנה שעלולה להתפתח אצל האנשים מצפון אפריקה, נסעתי לשם כאופן ליצלי.

בקפריסין היו לי כמה חוויות מענינות: קודם כל, כשהגעתי לקפריסין היה לי ברור שיש לי שתי מטרות: א) להקטין לחברי התנועה ולהורים את המורל שלהם. ב) להקטין גם כל יתר היעמך" ולנסות לפעול בתוכם. כאשר הגעתי לקפריסין, אשר ל"יעמך" כבר אחרתי את המועד, הם היו כבר הורבה מעבר ליאוש, לא לוח הם ציפו, לא אמרו שהם קיבלו אותי כאיבה, אבל לא יכולתי להחליף אתם מלה מלכד שלום. הם אמרו לי פשוט: רצינו לעלות לארץ-ישראל ולא לקפריסין.

עלי לומר שמאחר יותר פנשתי חלק מהאנשים והתברר שתוך כדי עבודה

האנשים היו יריעות מסלפות על החגנה, כל הארץ הצטיירה להם בדמות לחיי ואצ"ל, מושגים אלה הלכו והשתרשו בהם. הגעתי לירי מסקנה: לא יכול להיות שמפעל שרעשה ההגנה ייקוף לטובת לחיי ואצ"ל. הם היו בטוחים שאף אני מלחיי ואצ"ל ולא מן ההגנה. וכשאמרתי להם שאני מההגנה, זה היה לביהם דבר "שיסולח לי". יום אחד החלטתי ללכת איתם כל הדברים. זה היה סמוך לאורדע מטורים. מישהו חתך לשני את הלחי בסכין גילוח, הייתה סכנה שהיה יהפך לריב המולות. התערבתי בענין מתוך הכרה ברורה שלא יפגעו בי, ורק נוכחותי הייתה זו שמנעה שפיכות דמים. אחרי זה כרתי יחד את כל הדברים, גם את ההתנהגות שלהם, גם את חוסר המוות. גם את אחרון האווירה, גם את ענין לחיי ואצ"ל שהרגיני אחי — את כל זה כרתי יחד וקשה לתאר כמה מאות נשים, ילדים, זקנים וטף (שכתלקם וראצ"ל הכינו מה שאמרתי) ישבו שלוש שעות ולא זזו מהמקום, לא הפרענו. שלוש שעות רצופות אני ריכתי על כל העולם, כל מה שהיה לי לומר על ארץ-ישראל, על לחיי ואצ"ל, על כיתה-הערבה, על הרעב פה, על הערבים — שלוש שעות.

אינני יודע אם הם הבינו הדבר, אבל זה היה כעין סם הרגעה כשכיל המהנה עד לסוף. אני לא ידעתי, בעצם, מה אני עושה, ידעתי רק שאני חייב לגרום להלם כלשהו. היו כחוכים אנשים אינטלקטואלים שהפסו את הדברים שאמרתי, היו אחרים שעצם הצליל, עצם העובדה שונאמתי שלוש שעות, השפיעה עליהם. כנראה אמרתי דברים שהיה צריך לומר אותם.

הבינה חוזה או שבחור מתנה כזה, כשאומרים לאיש: אתה עובר את הגבול, אתה מגיע לאלג'יריה, מללים אותך על האגודה, עם מחכים יום ועוד יום ואז מתחילים לרסן ואומרים שהם רוצים לחזור הכיתה. אלה לא היו יהודים שבאו ממחנות ריכוז, היה להם מקצוע והיה להם עבודה. רוב האנשים היו אנשים מיושבים ברעמם, כאלה שבאו בהשפעת התנועה המשיחית שהתעוררה שם. אבל לא היה להם די כוח התמדה ואני הרגשתי שהענין הולך ונשטט מדינו מיום ליום.

עוד מקרה קשה מאוד: היו בנייהם בחורים צעירים, שהתחילו להשתעמם. ירדו לכפר הערבי הקרוב, שתי ערק, השתכרו וניכסו כריב עם הערבים. מתוך שירכות אמרו לערבים: "אין דבר, אמתנו נוסעים לפלשתינה, נתקם שם בכני הדודים שלכם". למול היה שם בחור אחד בשם סם אבוטובול, שהיה חכם תנועה בני יהודה. כיוון שהרובניטסקי היה המנהיג הציוני האחרון שביקר שם, היה לצינורת שלהם צבע כזה. מסרת לו את הטיפול במחנה, והוא הסתדר עם הצעירים מצוין. המשפחות היו עסוקות עם הילדים במשך היום, חלק מהאנשים היה יורד דרך הסלעים לכבס את הבגדים במי היום. היו ביניהם בטלנים שלא עזרו למשפחות, והיו למולו הם עסקו בזה כל היום, היו גם דחיים שהיו עסוקים בתפילה. יושבים ומשחקים בקלפים כל היום, חלק מהאנשים היה יורד דרך השעות הקשות היו שעות בין הערבים, כשכולם כבר גמרו את עיסוקיהם היומיומיים והיו מתשיכים. אז היה צריך לנסות לדרכב אותם קצת ולשיר, הצלחנו לעשות זאת בעזרת חבוי התנועה שבאו ממרוקו. לחברים מטוגפ ומאלג'יר לא הייתה שפה משותפת עם המרוקאים, רק לזורה,

דברי סיכום

השליחים במחנה והמגע עם יתר חושי המחנה נתפסו האנשים ממרוקן לאט-לאט לענין המאבק ולענין העליה והרוב הגדול הגיע לארץ.
היה פחות קשה משחשבתו, אבל הם לא התכוונו למצב כזה ולא ידעו להתארגן
זה לקח זמן רב עד שידעו מה לעשות עם עצמם.

שלילות לגולה 1945-1948

1989

יד שבנקין
בית לוחמי הגיטאות
הוצאת הקיבוץ המאוחד